

Benoem de bronnen van de rechtsstaat

Het beschermingsmodel van de democratie dat zich manifesteert in de rechtsstaat kan door het meerderheidsprincipe worden ondergraven. De reëel bestaande multiculturele samenleving is niets anders dan een test voor de liberale democratie: kunnen wij echt verschil aan? In de discussie over de consequenties van de migratie moeten de bronnen van de rechtsstaat worden blootgelegd en opnieuw van bijval worden voorzien.

door *Gerrit de Kruijf*

De auteur is hoogleraar ethiek aan de Protestantse Theologische Universiteit, vestiging Leiden.

DE GROOTSTE BEDREIGING voor de liberale democratie is haar aureool van vanzelfsprekendheid. Daardoor raakt de noodzaak van een voortdurend te hernieuwen geestelijke keuze voor democratie in de vergetelheid. Als de culturele inbedding van de rechtsstaat verdroogt, wordt de democratie namelijk als vanzelf gereduceerd tot het meerderheidsprincipe. In deze bijdrage wil ik betogen dat het opkomen voor *democratie als bescherming* niet alleen van individuen maar ook van minderheden iets vergt wat niet te organiseren valt: een persoonlijke, morele overtuiging. Er zal gestreden moeten worden. Om dat aan te tonen volg ik een zo basaal mogelijke redenering. Ze heeft de vorm van een reconstructie. Naarmate die meer overkomt als een aaneenrijging van vanzelfsprekendheden, neemt de kans op overwinning toe.

SAMENLEVEN MET VERSCHIL

De politieke kernvraag rond immigranten betreft de waarde die door autochtonen aan *verschil* wordt toegekend. Migranten van niet-westerse

oorsprong zijn ‘anders’, althans sommige, en zij blijven dat ook in de opvolging van generaties. Om te overleven moeten zij zich aanpassen, en daar zijn ze allemaal meer mee bezig dan voor autochtonen waarneembaar is. Christenen onder hen blijken zich vaak gemakkelijker aan te passen dan moslims. Dat heeft er wel toe geleid dat zij lange tijd niet gezien zijn in hun verschil, door de overheid noch door de kerken. Mensen worden met hun verschil blijkbaar pas relevant als er problemen rijzen. Zo kwamen de moslims in het vizier.

Op zichzelf is verschil geen politiek probleem in westerse samenlevingen. Ze zijn erop berekend, ze zijn er zelfs op gebouwd. De grondslag wordt immers gevormd door rechten van individuen, onafhankelijk van ras, afkomst, godsdienst, sekse. Die grondslag is bevochten op (vooral) godsdienstige verschillen in de zestiende en zeventiende eeuw. De rechtsstaat legitimeert verschil, anders gezegd: hij zorgt voor vrijheid. Tot op zekere hoogte, want elk individu moet ook de vrijheid van anderen respecteren en bovendien de wetten van de samenleving, die niet iedereen in dezelfde mate welgevallig zijn. Ze zijn ook altijd voorwerp van discussie en dus ook onderhevig aan verandering. Het democratisch bestel regelt de beïnvloeding van het recht en is zelf schoksgewijs, met revolutie, verzet en overgave, tot stand gekomen. Formeel werkt het met meerderheden, maar het is zelf ook gebonden aan het gegroeide recht, tenminste zolang ook daar een meerderheid voor is. Dat gegroeide recht kenmerkt zich in onze omgeving niet alleen door rechten van individuen, maar in het verlengde daarvan ook door bescherming van minderheden – dit in onderscheiding van bijvoorbeeld zogenoemde volksdemocratieën, waarin machthebbers niet alleen een meerderheid hebben maar ook de waarheid in pacht hebben: zij weten wat goed is voor iedereen. Liberale democratieën spreken zich niet uit over het goede en het ware, maar respecteren dat je daarover verschillend kunt denken en beschermen en organiseren dat verschil ook.¹

SAMENLEVEN MET HET VREEMDE

Wij (ik schakel even over op wij-zij-denken, om het over een autochtoon maar geen structureel probleem te hebben) zijn dus op verschil gebouwd. Maar niet op *het vreemde*. Met de komst van moslims blijken joden, katholieken, protestanten, atheïsten, liberalen en socialisten toch eigenlijk niet zo verschillend te zijn. We zien nu dat het allemaal loten van dezelfde stam zijn, zodat ook atheïsten hun steun tegenwoordig betuigen aan de joods-christelijke cultuur. Wij kunnen eigenlijk alles plaatsen, ook boeddhisten en hindoes, zolang zij in onze omgeving maar geen last bezorgen. De enigen die dat wel doen zijn moslims, sommige moslims. Dat hebben we

helaas te laat gezien, anders hadden we onze economische belangen ongetwijfeld gerelativeerd.

Nu we het ons wel realiseren, komt bovendien aan het licht dat we eigenlijk geen gevoel voor godsdienst in zijn ruwe oeraard hebben. Met de dimensie van het ontzag voor het heilige weten wij niet goed om te gaan, omdat wij (de meeste christenen inclusief) alleen een geaccommodeerde, gedomesticieerde godsdienst kennen. Daarin is het geweld uit God geweken, en er zit eigenlijk geen vrees meer in het geloof, terwijl die wel diep in de bronnen van jodendom, christendom en islam zit. Sommige moslims geven er blijk van die dimensie wel te beleven en op contact op dat niveau zijn wij niet berekend. Daarom spreken we over ‘godsdienstige *opvattingen*’, terwijl die opvattingen, bijvoorbeeld over homoseksualiteit, door gelovigen beleefd worden als inherent aan de *relatie* met de Heilige.

Zolang het kon, werd de islam door de verlichte elite als interessante identiteit tegemoet getreden, maar nu blijkt er (ook voor die elite) iets ontoegankelijk en hinderlijks aan te kleven, waardoor het niet alleen de criminaliteit is die ons zorgen baart, maar de presentie van moslims als zodanig.²

Dat wij niet op openheid voor het vreemde gebouwd zijn maakt van ons nog geen xenofoben. Maar in onze Europese samenlevingen is decennia lang het (nog voor ‘onschuldig’ gehouden) vreemde gekoesterd en gecultiveerd door de culturele en politieke elite. En dat heeft ‘het volk’ die elite bijzonder kwalijk genomen, temeer daar die elite meestal niet in wijken woonde waar problemen werden ervaren. Er waren dominees die zelf in rijke stadswijken woonden, maar predikant waren in een vogelaarwijk en dan het ongemak bagatelliseerden. Hier ligt de verbinding tussen de twee kenmerken die aan de aanhang van populistische leiders worden toegeschreven: ontevredenheid over de politiek-bestuurlijke elite en onbehagen over moslims.

DE UITWEG NAAR DE MEERDERHEID

Omdat te lang niet naar deze grote groepen kiezers geluisterd is, zoekt het onbehagen een uitweg naar een meerderheidscultuur, waarin ruimte is voor veel verschil, maar waar vooral saamhorigheid, herkenning en traditie beleefd wordt.

Dit schept voor de politieke elite pas echt een probleem: de kiezers lopen weg naar populistische leiders. Dit dwingt de traditionele partijen tot luisteren en tot appelleren aan diepliggende waarden bij het volk. Maar dat werkt niet snel. Luisteren helpt niet zolang het niet als authentiek maar als strategie ervaren wordt. En het appel op de bescherming van minderheden

en individuen – of breder nog: de rechten van de mens – blijkt ook weinig effect te hebben. Dat komt onder meer doordat in het Westen ‘een totalitaire, klakkeloze mensenrechtenverering, zo gedachteloos als een handdruk’ heerst.³ De rechten van individuen en minderheden worden als vanzelfsprekendheden overgedragen, niet als duur bevochten.

Hier ligt de essentie van het antwoord op het onbehagen: bij wie leeft de ‘echte’ overtuiging die ten grondslag ligt aan de rechten van (ook ‘vreemde’) minderheden? En wie kan die overtuiging zo overdragen dat ze wakker wordt of postvat bij grote groepen mensen? Politici hebben als eerste belang de gevoelsbinding met de kiezer te vestigen en te onderhouden (Freud).⁴ Op basis daarvan kunnen zij ‘beleid maken’ en besturen. Bij veel politici lijkt het alsof ze menen dat het andersom werkt en dat dus beleid aanhang kweekt. Soms is dat zo, maar meestal niet, en zeker niet in een tijd van onbehagen.

ALLES VAN WAARDE IS WEERLOOS

Vicepremier Verhagen eindigde zijn toespraak tijdens het symposium over ‘Populisme in de polder’, eind juni 2011, met de opmerking dat zwellende kiezers in een tijd van onbehagen partijen met principes zoeken. Dit lijkt mij onjuist. In een tijd van onbehagen zoeken mensen personen die hun vertrouwen inboezemen, zij zoeken leiders die hen representeren. We denken dan meteen aan charismatische personen, die het allemaal van nature hebben en er niets voor hoeven te doen. Soms is dat het geval. Maar als waarden en principes echt leven bij mensen die zich willen inzetten voor de publieke zaak, dan kan dat vermogen tot gevoelsbinding ook groeien en tot overtuigingskracht leiden. Een goed voorbeeld daarvan was Drees. Mensen voelen haarscherp aan of er vanuit of over dingen gesproken wordt. Mensen die voor rechten van ‘vreemden’ willen opkomen, zullen diep uit hun bronnen moeten putten, of ze nu christendemocraat, socialist of liberaal zijn.

Daarmee zijn we op een moeilijk punt aangekomen: kunnen wij nog in het publieke domein onze bronnen ter sprake brengen? De scheiding tussen kerk en staat, privé en publiek hebben wij aangebracht om samen te kunnen leven met alle verschil. Maar wij hebben dat zo rigoureuus aangepakt dat we geen openbare, spiritueel geladen toespraken meer durven houden. Wie tegenover het meerderheidsmodel van democratie het protectieve model wil verdedigen, zal precies dat moeten doen. Juist christendemocraten zouden daar vrijmoedig toe moeten overgaan. Daarmee bepleit ik niet herstel van ideologische controversiepolitiek. Het echte parlementaire debat moet zich liefst voltrekken in luisteren en spreken in

de taal van de rechtstraditie. Dan gaat het om onderling argumenteren bij erkenning van alle verschil. Maar het winnen van de kiezer in de publieke ruimte moet gesteund worden door het ter sprake brengen van de duurste dingen waarvan men leeft.

De rechtsstaat leeft in een rechtscultuur, dat wil zeggen: de formele principes en kaders wortelen in een ‘verhaal’, in overtuigingen en tradities. Als gastvrijheid, openheid voor het vreemde, daar deel van uitmaakt, zoals in de ‘joods-christelijke’ traditie (die merkwaardigerwijs juist als *Leitkultur* wordt aangeroepen om het vreemde te problematiseren!), dan moet dat verhaal wel verteld worden.

Oud-minister Hirsch Ballin haalde in het CDV-nummer *Populisme in de polder* een uitspraak aan van de Duitse rechtsfilosoof Böckenförde, die ik hier verkort weergeef: ‘De rechtsstaat leeft van vooronderstellingen die hij zelf niet kan garanderen; dat is het grote waagstuk dat hij omwille van de vrijheid zelf is aangegaan. De rechtsstaat kan alleen bestaan als de vrijheid die hij zijn burgers belooft van binnenuit door de gemeenschap gereguleerd wordt. Anderzijds kan hij deze innerlijke reguleringskrachten niet bij de gemeenschap afdwingen zonder zijn vrijheidskarakter prijs te geven.’⁷⁵

Deze woorden brengen ons op het diepste niveau waar antwoorden en overtuigingen bevochten en geboren worden. Dat niveau kan alleen in persoonlijke communicatie bereikt worden. De meest basale principes van een rechtsstaat kunnen niet gegarandeerd worden. Ze kunnen gearticuleerd en hartstochtelijk verdedigd worden. Maar ze kunnen ook door meerderheden veranderen. Meerderheden kunnen het vreemde uitbannen en andere meerderheden kunnen het ooit vreemde cultiveren. (Dat laatste bedoelde Donner toen hij zei niet te kunnen uitsluiten dat ooit de sharia wordt ingevoerd.) Maar we zijn er zelf bij.

MIGRANTEN IN DE RECHTSCULTUUR BETREKKEN

Daarmee heb ik mijn redenering rond, op één punt na. Want het blijft natuurlijk een grote uitdaging om moslims in dit ‘verhaal’ te betrekken. ‘Zij’ willen in hun eigen verhaal blijven leven, zoals ‘wij’ in het onze. Wij willen dat zij zich aanpassen en zich gewoon aan de wetten houden, dan hebben ze van ons geen last. Maar als dat ‘onze’ politiek wordt, is dat een teken van cynisme, omdat we dan de hoop op integratie hebben opgegeven. Bij onze rechtscultuur hoort dat wij de poging om migranten in die cultuur te betrekken, niet opgeven. Dat is onze eer te na, als wij die eer tenminste kennen. Zeker, er kunnen grenzen in zicht komen bij het aanvaarden van culturele gebruiken en gewoonten van migranten. Maar bij onze rechtscultuur hoort dat je niet pas in je rechten erkend wordt als je verandert. Aan-

vaarding van migranten houdt in dat we dat niet pas doen als die verlicht en daardoor acceptabel worden.

Er moet dus een dialoog worden aangegaan. Daartoe wordt vaak, begripelijkerwijs, naar de kerken gekeken. Maar het onderwerp moet dan minder godsdienstige overeenkomsten en verschillen zijn, en vooral het burgerschap betreffen: christenen hebben het nooit gemakkelijk gehad met samenleven met verschil; ze leven immers van de Waarheid, misschien kunnen ze met moslims hun ervaring met die spanning delen – als ze die tenminste nog voelen. Burgerschap in een protectieve democratie houdt in dat je maatschappelijke Vrede boven Waarheid stelt. Je kunt alleen maar hopen dat waarheidsbelijders ontdekken dat vrede stichten tot hun waarheid behoort.

Het laatste deel van mijn betoog heb ik de afgelopen jaren vaak ten beste gegeven.⁶ Ineens vraag ik me af of dat nu door het nieuwe integratiebeleid van de regering achterhaald is. Dat zou pas fnuikend zijn voor onze rechtscultuur. Dat zou pas het bewijs zijn dat we het verhaal van onze traditie zijn kwijtgeraakt. Het multiculturalisme als cultivering van verschil, bijvoorbeeld in het onderwijsbeleid, had nooit bedacht mogen worden, omdat het verdeelt in plaats van verenigt. Maar de reëel bestaande multiculturele samenleving is niets anders dan een test voor de liberale democratie: kunnen wij echt verschil aan? Donner heeft eerder het protectiemodel trefzeker verwoord en van bijval voorzien: kiezers die door populistische stromingen worden aangetrokken, moeten overtuigd worden dat aan hun zorgen en vrees recht gedaan kan worden op een wijze die ook recht doet aan belangen en de waardigheid van anderen.⁷ De test mag niet mislukken. Hollandse waarden staan op het spel.

Noten

- 1 Een uitstekend boek over de varianten van democratie is: David Held, *Models of democracy* (derde editie). Cambridge: Polity Press, 2006. De oorspronkelijke versie is in 1987 gepubliceerd.
- 2 Vgl. Jos Kole en Gerrit de Kruijf (red.), *Het ongemak van religie. Multiculturaliteit en ethiek*. Kampen: Kok, 2005.
- 3 E.L. Doctorow, *De stad Gods*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2002, p. 308.
- 4 Dit scherpe inzicht van Freud is te vinden in een briefwisseling met Einstein over de vraag waarom oorlog telkens weer uitbreekt: S. Freud, 'Warum Krieg?', in: *Gesammelte Werke* xvi.

Londen, 1950, pp. 12-27.

- 5 Ernst Hirsch Ballin, 'Henk, Ingrid en de rechtsstaat', in: Govert Buijs, Pieter Jan Dijkman en Frank van den Heuvel (red.), *Populisme in de polder* (cdv Lente 2011). Amsterdam: Boom, 2011, pp. 119-127, aldaar p. 125.
- 6 Vgl. Gerrit de Kruijf, *Ethiek onderweg. Acht adviezen*. Zoetermeer: Meinema, 2008, hoofdstuk 6: 'Aanvaard verschillen in moraal'.
- 7 Piet Hein Donner, 'De ware volkspartij zoekt naar gemeenschappelijke belangen', in: Govert Buijs, Pieter Jan Dijkman en Frank van den Heuvel (red.), *Populisme in de polder* (cdv Lente 2011). Amsterdam: Boom, 2011, pp. 113-118, aldaar p. 118.